

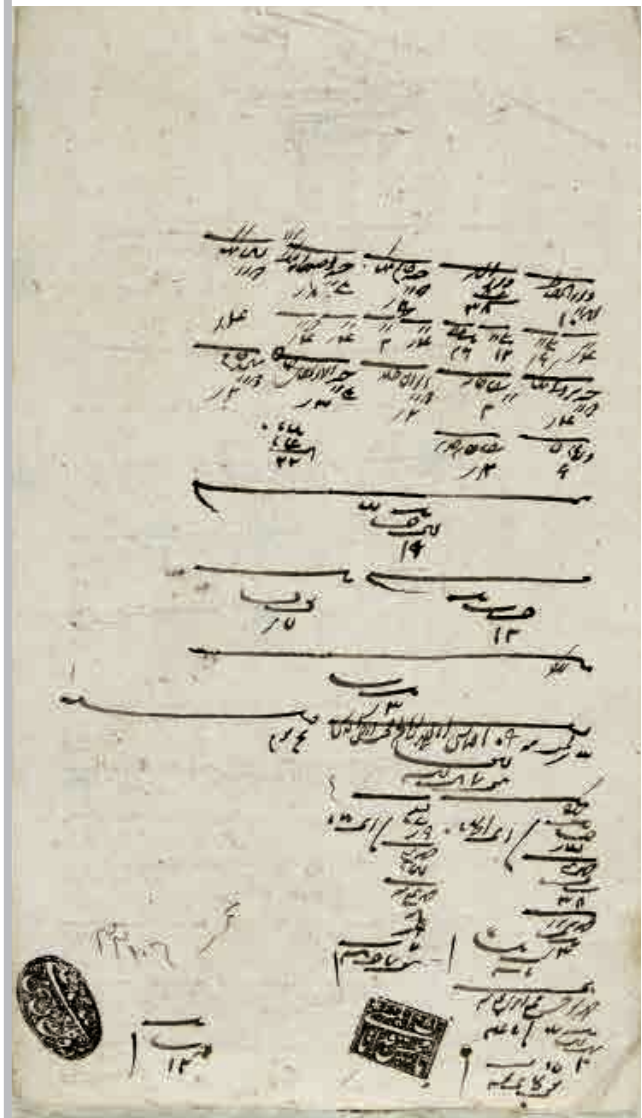
بررسی اسناد تعمیرات گنبد اُپک میرزا و میرولی بیک با تکیه بر دوره افشاریه

اعظم نظرکرده*

چکیده

برای شناخت تاریخ تشکیلات معماری حرم و اماکن متبرکه رضوی، بهترین منبع، مطالعه اسناد مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی در این باب است. از جمله این اسناد با اهمیت و منحصر به فرد، اسناد مربوط به معماری و تعمیرات آستان قدس رضوی است که در سازمان مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود. هدف از انجام این پژوهش معرفی اسناد موجود در زمینه تعمیر، مکان دقیق و خصوصیات گنبد‌های اُپک میرزا و میرولی بیک و تحولات آنهاست. مطلبی که ممکن است در منابع و مآخذ دیگر کمتر به آنها پرداخته شده باشد. باتوجه به این که در سازمان مزبور بیشترین تعداد سند مرتبط با معماری یک مجموعه عظیم مذهبی مثل حرم مطهر و به صورت منسجم در سه دوره تاریخی متوالی و طولانی وجود دارد لزوم انجام این گونه تحقیقات دوچندان می‌گردد.

این اسناد به لحاظ پرداختن به هزینه‌های انجام شده، نوع تعمیرات و مصالح به کاررفته ارزش فراوانی دارد. در این مقاله با توجه به اسناد موجود که شامل دفاتر اوارجه، توجیحات و مقررات و صورت‌های جمع و خرج بود، اطلاعاتی بارز در زمینه‌های پرداخت مواجب و اجرت به کارکنان تعمیرات، نوع تعمیرات انجام شده، محل تأمین هزینه‌ها و مصالح به کاررفته به دست آمد. نکته بسیار مهم و درخور توجه در همه اسناد مربوط به گنبد‌های اُپک میرزا و میرولی بیک وجود نقاشی‌ها و تزیینات زیبای آن است که عمدتاً توسط اسماعیل بیک و محمدجعفر حسینی، نقاشان مطرح دوره افشاریه، انجام شده است. کلیدواژه: گنبد اُپک میرزا، گنبد میرولی بیک، تعمیر، اسناد، دوره افشاریه.

مقدمه

مکان‌های مختلف حرم رضوی از جمله رواق‌ها، صحن‌ها، دارالشفاء، مهمان‌سرا و... تا دوره معاصر به‌خوبی پرداخته است. وی به تحولات مکانی از دوره صفویه به بعد به‌خوبی اشاره کرده است ولی در آن سخنی از اسناد مربوط به این تحولات به میان نیامده است. درباره گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک اشاره بسیار مختصری با عنوان راهروکشیک‌خانه به این مکان شده است. محمد احتشام کواپیان در شمس‌الشموس (سال چاپ ۱۳۵۰) مطالب مفصل‌تری از مؤمن درباره اماکن مختلف حرم رضوی دارد. در مورد این دو گنبد توضیحاتی درباره کتیبه‌های موجود در این قسمت و همچنین موقعیت جغرافیایی آن به چشم می‌خورد؛ اما مقالاتی که در باب معماری حرم مطهر رضوی نگاشته شده‌اند یا از این دو گنبد مطلبی در آن‌ها یافت نمی‌شود یا مطالب آن‌ها بر اساس اسناد نیست. مقالات و پژوهش‌های پراکنده در باب ابنیه آستان قدس و اماکن متبرکه رضوی فراوان است جز اینکه در معدودی از آن‌ها نشانه‌ای از اسناد یافت می‌شود و متأسفانه در هیچ‌کدام اشاره‌ای به گنبد‌های مد نظر در این پژوهش نشده است. اما اسناد منسجم و منحصربه‌فرد آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی این کمبود را جبران می‌کند و این اثر را که حاصل مطالعه و بررسی آن مجموعه از اسناد است به پژوهشگران علاقه‌مند ارائه می‌دهد.

لازم به یادآوری است که در بازخوانی اسناد دوره افشاریه که اصطلاحات نقاشی هندی به دربار و آستان قدس ورود یافته، مشکلات زیادی وجود داشت، از جمله این که به دلایل مختلفی مثل از بین رفتن قسمت‌های زیادی از این اسناد در اثر آفت‌زدگی و رطوبت و خوردگی سند و نبود معنای بعضی از اصطلاحات در هیچ منبع و فرهنگ لغتی، نگارنده ناگزیر به ایجاد ارتباط و پرس‌وجو از معماران قدیمی حرم بود.

در مجموعه آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی ۴۸ سند درباره گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک وجود دارد که قدیمی‌ترین آنها مربوط به سال ۱۰۶۷ ق است. در این مجموعه که انواع اسناد از جمله دفتر توجهات، اوارجه، استیفانامچه، فرد، روزنامه‌چه و صورت جمع و خرج وجود دارد، عمده موضوعات مطرح‌شده درباره این دو گنبد، تعمیرات و تأمین هزینه‌های کاشی‌کاری و نقاشی آن‌ها است.

در مجموعه حرم مطهر که جامع‌ترین و زیباترین مجموعه معماری جهان اسلام به شمار می‌رود، علاوه بر وجهه معنوی ارزشمند، از تمام هنرهای معماری، کاشی‌کاری، آینه‌کاری، گچ‌بری، خوشنویسی، خاتم، منبت، معرق و سنگ‌تراشی بهره گرفته شده و شامل فضای اصلی زیر گنبد (مقبره)، صحن‌ها و ده‌ها فضا و عنصر معماری است. در این مجموعه عظیم و گرانبها گنبد‌ها مشخص‌ترین نمادها هستند. به جز گنبد طلا که بر مقبره مطهر و روضه منوره قرار گرفته، چندین گنبد در اماکن متبرکه خودنمایی می‌کنند که معمولاً بر مزار یکی از بزرگان، وزرا یا عارفان بنام ساخته شده است؛ از این جمله است گنبد الله‌وردی‌خان بر مزار الله‌وردی‌خان، وزیر دانشمند دربار صفوی؛ گنبد حاتم‌بیک بر مزار حاتم‌خان اردوبادی، سردار صفوی و گنبد مزار پیر پالاندوز بر مزار شیخ‌محمدعارف، معروف به پیرپالاندوز. البته در اسناد موجود در آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی از دو گنبد دیگر به نام‌های گنبد اپک‌میرزا (کپک‌میرزا) و گنبد میرولی‌بیک نیز نام برده شده است که امروزه اثری از آن‌ها نیست. در این پژوهش سعی بر آن داریم تا اسناد مربوط به این دو گنبد را بررسی کنیم.

برای شناخت تاریخ معماری این دو گنبد در مجموعه اماکن متبرکه، بهترین منبع، مطالعه اسناد مربوط به آن‌هاست. از جمله این اسناد بااهمیت و منحصربه‌فرد، اسناد معماری و تعمیرات آستان قدس رضوی است که در بخش مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. هدف از انجام این پژوهش، معرفی اسناد موجود در زمینه تعمیر این دو مکان است. مطلبی که ممکن است در منابع و مآخذ دیگر کمتر به آنها پرداخته شده باشد. با توجه به این که در سازمان مزبور بیشترین تعداد سند مرتبط با معماری این گنبد‌ها وجود دارد، لزوم انجام این پژوهش دوچندان می‌گردد.

در روزنامه سفر خراسان، نوشته علی‌نقی حکیم‌الممالک، درباره اماکن مشهد، مطالب مفیدی یافت می‌شود که از جمله به گنبد اپک‌میرزا نیز اشاره مختصری کرده است. در کتاب تاریخ آستان قدس (سال چاپ ۱۳۴۸)، علی مؤمن به تاریخچه

آخرین سند مربوط به سال ۱۱۷۸ق است و بعد از آن در اسناد موجود نامی از این دو گنبد نیامده است.

گنبد آپک میرزا و میرولی بیک

محمد محسن میرزا، مشهور به گنبد آپک میرزا یا آپک میرزا، از فرزندان سلطان حسین بایقرا تیموری بود. او از سال ۹۰۶ق در حدود مشهد، نسا و ابیورد حکمرانی کرد و در سال ۹۱۳ق پس از جدال با ازبکان در نزدیکی مشهد کشته شد (خواند میر، ج ۴، ص ۳۸۹؛ سیدی، ص ۸۲ و ۸۳) و احتمالاً این بنا به نام اوست. کتیبه سنگی نصب شده در داخل موزه قرآن را که حاوی نام‌ها و القاب برخی رجال تیموری است، مربوط به همین بنا می‌دانند (دیشیدی).

در متون تاریخی، خبری از آن نیست مگر در یکی از نسخه‌های خلاصه‌التواریخ که دفن یکی از رجال را در سده دهم هجری گزارش کرده است (منشی قمی، ۱۳۵۹، ج ۲، ص ۹۸۱). در اسناد تاریخی حرم مطهر نیز تنها میان سال‌های ۱۱۵۴ تا ۱۱۶۱ق نام وی دیده می‌شود. در دوره قاجار و پهلوی چون راه رسیدن به کشیک‌خانه واقع در پایین پا (ساخته شده در ۱۱۱۱ق، سند ۳/۳۲۸۷) از آن می‌گذشت، به نام راهروی کشیک‌خانه یا گنبد راهروی کشیک‌خانه مشهور بود. اعتمادالسلطنه آن را به صورت اصلی «گنبد آپک میرزا» آورده و شمار کمی به صورت «گنبد آپک میرزا» (از جمله اعتمادالسلطنه، ج ۳، ص ۱۵۴۵؛ مؤمن، ص ۱۶۲؛ فیض، ص ۳۴۰) و «گنبد آپک بیک» (احتشام کاویانیان، ص ۱۳۶) به آن اشاره کرده‌اند. گنبد آپک میرزا بنایی بود مستطیل یا تقریباً چلیپایی شکل با طول ۱۲ و عرض ۸ متر که چهار شاه‌نشین بزرگ داشت. این بنا از شمال به گنبد حاتم‌خانی، از غرب به دارالحفاظ، از شرق به راهروی شمال کشیک‌خانه و از جنوب به تحویل‌خانه حرم مطهر ارتباط داشت (فیض، ۱۳۲۲، ص ۳۴۰).

اسناد تعمیرات حرم نشان می‌دهد تا پیش از تغییرات بنا در دوره قاجار و پهلوی، نمای ساقه گنبد از سنگ بوده و پنجره داشته است (سند ۱۱/۳۵۷۲۰). تزئینات داخل بنا مقرنس‌کاری در زیر سقف و کاربندی و کتیبه در پایین مقرنس‌ها و فیل‌گوش‌ها بوده است. این کاربندی‌ها و کتیبه‌های گچی با آرایه‌های گیاهی الوان به رنگ‌های سبز و شنگرف و لاجورد نقاشی شده بوده که تا پیش از آینه‌کاری دوره قاجار برقرار بوده است (اسناد ۱/۳۷۱۷۶ و ۵/۳۷۱۴۹).

مطابق آخرین گزارش‌ها پیش از خرابی بنا، کف و ازاره آن سنگ ساده سیاه و بالای آن ردیفی از کتیبه سنگی نستعلیق به خط میرزا آقاخان خوشنویس از اشعار صبوری قرار گرفته بود و بالای آن تمام دیوار بنا آینه‌کاری بود که رکن‌الدوله متولی باشی در سال ۱۳۰۶ق آن را انجام داده بود (فیض، ۱۳۲۲، ص ۳۴۰).

در سال ۱۳۴۶ش این رواق تخریب و به رواق دارالسلام که پیش‌تر از تغییر تحویل‌خانه ساخته شده بود، منضم شد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۷۲). در حرم مطهر رضوی رواقی به نام آپک میرزا به صورت تقریباً هشت‌ضلعی وجود داشت که این رواق از طرف شمال به یک رواق کوچک‌تر به نام راهروی کشیک‌خانه یا تحویل‌خانه منتهی می‌شد. رواق آپک میرزا علاوه بر گنبد حاتم‌خانی از طرف غرب به رواق دارالحفاظ و از شرق به حجره‌های مدرسه علی‌نقی میرزا (دارالذکر فعلی) و از طرف قبله به مسجد گوهرشاد ارتباط داشت. در واقع این رواق مدخل تشریف به حرم مطهر از طرف مدرسه و همچنین از طرف شبستان گرم مسجد گوهرشاد بود. نام رواق راهرو کشیک‌خانه در بعضی از تواریخ، گنبد آپک میرزا ذکر شده ولی معلوم نیست وجه تسمیه آن به چه علت بوده و چرا در آستان قدس به این نام شهرت داشته است. حکیم‌الملک در روزنامه سفرخراسان می‌نویسد: «میان مشرق و جنوب مدرسه علی‌نقی میرزا که در او میرزا علی‌رضای مستوفی، مهمانخانه محقری ساخته است و درحقیقت این مدرسه در حال حاضر حیاط کشیک‌خانه است در پهلوی آن کشیک‌خانه خدام و قهوه‌خانه و راهرو کشیک‌خانه معروف به گنبد اوپک میرزا و خزانه مبارکه در آن از دارالحفاظ است. سمت میان جنوب و مغرب تحویل‌خانه منقولات و تحویل‌خانه فراشان که در هر دو از دارالحفاظ است.»^۲

مشخصات بنای گنبد آپک میرزا

رواق گنبد آپک میرزا در شرق دارالحفاظ و جنوب گنبد حاتم‌خانی و شمال دارالسلام واقع شده بود. این بنا شرقی‌غربی بوده، به طول هشت متر و عرض هفت متر. کف آن با سنگ مرمر زیبا فرش شده بود و در بالای سنگ‌های ازاره بنا با یک مترونیم ارتفاع، کتیبه سنگی با عرض چهل سانتی‌متر به خط نستعلیق، اشعاری از مرحوم صبوری، ملک‌الشعرا آستان قدس (پدر مرحوم

الممالک، ص ۱۹۴). در همین دوره محمدولی میرزا، پسر فتحعلی شاه و حاکم خراسان نیز در این محل دفن شده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۳۹۱). بنا به اظهار سدیدالسلطنه وی در زمان حیاتش در مسجد بالاسر و اطراف آن اقدامات عمرانی انجام داد (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲، ص ۲۳۱) و در صفة میان مسجد بالاسر و مسجد پشت سر دفن شد (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳، ص ۱۱۲). با توجه به این شواهد، به نظر می‌رسد چنانچه این محل گنبد میرولی بیک بوده شاید اقدامات عمرانی و دفن «محمدولی میرزا» در این مکان باعث تغییر نام و شهرت آن به گنبد مزار ولی‌خان شده است. این محل فضایی صفة‌مانند به طول و عرض تقریبی ۳×۲ متر واقع در شمال غربی بقعة مطهر، میان مسجد بالاسر و مسجد پشت سر است که با تغییرات کالبدی حرم در دوره قاجار تا جمهوری اسلامی هم اکنون در محدوده مسجد بالاسر و رواق دارالشکر قرار گرفته است. (ثوابق، ۱۳۹۱، ص ۳۴۱)^۷

ارزش‌های اطلاعاتی اسناد

اسناد بررسی شده در این پژوهش شامل دفاتر توجیحات، اوارجه، روزنامه‌چه و فرد هستند که بعد از معرفی هریک از این دفاتر، به نکات درخور توجه در رابطه با این پژوهش اشاره خواهیم کرد:

در دفاتر توجیحات آستان قدس همه هزینه‌ها ثبت و ضبط و گاه پرداخت موجب و محل پرداخت آن نیز می‌آمده مثل پرداخت مواجب معماران، قعله، بنا، نقاش، کاشی‌کار، کاشی‌پز، آجرپز، آجرکار و... در این دفاتر به تمام هزینه‌های مربوط به تعمیرات کلی و جزئی و پرداخت اجرت و دستمزدها اشاره شده است. به عنوان مثال تعمیرات نقاشی این گنبد در ربیع‌الاول ۱۱۶۰ق توسط اسماعیل بیک نقاش و طی استیفانامچه‌ای در دفتر توجیحات صورت گرفته است که علاوه بر فیل‌گوش‌ها و شمسه و ترنج، کتیبه‌های آن نیز مرمت شده است. هزینه‌های انجام شده در این سند ۸۹۵ نادری و ۲۷۵ دینار است که مبلغ درخور توجهی در زمان مزبور بوده است.^۸

«اوارجه» به معنی دفتر ثبت یا دفتر هزینه و درآمد است. در دفاتر اوارجه مربوط به تعمیرات که اغلب هم تعمیر و هم ساخت و ساز اماکن متبرکه را دربرمی‌گیرد، چگونگی پرداخت اجرت و دستمزدها، خرید مصالح ساختمانی و مکان‌های انجام تعمیرات

محمدتقی ملک‌الشعراى بهار) وجود داشت. از بالای کتیبه مزبور، دیوارها و سقف توسط محمدتقی میرزا رکن‌الدوله، متولی باشی آستان قدس و استاندار خراسان آینه‌کاری شده بود. این رواق از سمت غربی به وسیله در نقره بزرگی به دارالحفاظ و از جنوب به سمت دری به دارالسلام و از طرف شرق به وسیله درگاه و در بزرگ نقره به دارالسرور و دارالعره و مدرسه علی‌نقی میرزا (دارالذکر فعلی) منتهی می‌شد. از گوشه غربی دیوار شمالی در کوچکی از چوب شمشاد و منبت‌کاری شده به گنبد حاتم‌خانی مفتوح بود که ارزش آن کمتر از نقره نبود اما در مزبور برداشته شد و درگاه آن وسیع گردید و نیز درگاه بزرگ دیگری هم به گنبد حاتم‌خانی باز شد که رفت و آمد زوار به راحتی صورت گیرد.^۹ این گنبد در سال ۱۳۴۶ش از نظر بنا دگرگون گردیده و اینک ضمیمه رواق دارالسلام شده است.^{۱۰}

در نقره بین گنبد اپک میرزا و راهروی دارالسرور، با ۳ متر طول و ۲/۴۰ متر عرض، نقوش و خطوط زیادی داشت و از قراضه نقره‌های آستانه در سال ۱۳۱۹ق ساخته شده بود. داخل ترنج‌های روی در کتیبه‌هایی به خط ثلث و نستعلیق بدین شرح نوشته شده است: «سلام علیکم طیبم فادخلوها خالدین» (بخشی از آیه ۷۳ سوره زمر) و «سلام علیکم بما صبرتم فینعم عقبی الدار» (آیه ۲۴ سوره رعد) و بر ترنج وسط نیز به همان خط نوشته است: «قال الله تعالی ادخل الذین امنوا و عملوا الصالحات جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها باذن ربهم تحتینهم فیها سلام» (آیه ۲۳ سوره ابراهیم) و در زیر آن با خط ریز نوشته: «حرره الاثم نصرالله الخادم» و بر ترنج وسط لنگه دیگر مرقوم گردیده: «قال الرضا صلوات الله علیه من زارنی فی تلك البقعه کان کمن زار رسول ... کتب الله له ثواب الف حجه مبروره و عمره مقبوله» و بر ترنج کوچک زیر به خط نستعلیق مسطور است «بلی و اهتمام جاروب کش آستان معدل السلطان ۱۳۲۰» (موقن، ۱۳۵۹، ص ۱۱۲).^{۱۱}

گنبد میرولی بیک

در نقشه ثبت شده در کتاب مطلع الشمس از حرم مطهر مکانی در حدفاصل مسجد بالاسر و صفة پشت‌سر با نام «محمدولی میرزا» جانمایی شده که به نام «گنبد مزار ولی‌خان» هم مشهور بوده و در دوره قاجار، از مزارات قدیمی حرم مطهر شمرده می‌شده است (سازمان کتابخانه‌ها ...، سند ۱۳۰۷؛ حکیم

آستانه مقدسه، هزینه‌ها را برآورد کرده به تأیید ناظر سرکار رسانده است، سپس جهت پرداخت نهایی هزینه‌های آن، به حضور متولی‌باشی آستان‌قدس رسیده و با مهر وی این هزینه‌ها از محل درآمدهای موقوفات پرداخت شده است. در استیفانامچه‌ای که به سال ۱۱۵۸ق جهت نقاشی قسمت‌های مختلف حرم با اسماعیل‌بیک نقاش، از طرف ناظر سرکار فیض آثار و به مهر متولی‌باشی آستانه تنظیم شده، هزینه نقاشی شمسه میان سررا و کتیبه‌های زیر جایگاه طاق‌های گنبد میرولی‌بیک به مبلغ ۸۴۸ نادی و ۴۰۰ دینار برآورد شده است. همچنین سررای گنبد اپک‌میرزا به طرح ختایی نقاشی شده که ۲۰ نادی هزینه در بر داشته است.^{۱۲}

نکته درخور توجه این است که در اسناد قبل و بعد از دوره زمانی معینی (۱۰۶۷-۱۱۷۸ق)، نامی از این دو گنبد یا هزینه‌های انجام‌شده در آن‌ها نیامده است. شاید به این دلیل که در دوره‌های بعد گنبد اپک‌میرزا تغییر نام داده و با نام راهرو کشیک‌خانه شناخته می‌شده و گنبد میرولی‌بیک ضمیمه دارالسیاده گشته است و در ضمن هزینه‌های این دو مکان، شامل این دو گنبد نیز شده است. به هر حال در اسناد دوره قاجار دیگر هیچ نامی از این دو مکان یافت نمی‌شود. اما درباره قبل از این دوران نیز موضوع درخور توجهی در اسناد به چشم نمی‌خورد که این دو گنبد با چه نام‌ها و یا اسامی خاص دیگری شناخته می‌شدند و جالب‌تر این که به‌خصوص گنبد اپک‌میرزا مربوط به دوران تیموری است، اما در اسناد دوره صفویه فقط چند بار، آن هم کاملاً گذرا و کوتاه، نامی از آن برده شده است و این یک علامت سؤال بزرگ در اذهان ایجاد می‌کند.

از محتوای اسناد به چندین نکته مهم و بارز دیگر می‌توان دست یافت که در ادامه بررسی می‌گردد:

- با توجه به این که در اسناد، مکان اصلی واقع شدن گنبد اپک‌میرزا بر روی راهروی کشیک‌خانه ذکر شده این‌طور به نظر می‌رسد که گنبد چندان بزرگی نبوده است؛ زیرا راهرو کشیک‌خانه یک محل کم‌عرض و طول است. بنابراین گنبدی هم که روی آن بنا بوده قاعدتاً گنبد کوچکی بوده است.^{۱۳}

- از پرداخت اجرت به سنگ‌تراش ازاره‌های دورگنبد معلوم می‌شود که گنبد دارای ساقه سنگی بوده که نیاز به تعمیر پیدا کرده است. هم‌چنین در سند

به‌صورت تفکیک‌شده از هم آمده است. در دفتر اوارجه‌ای که به سال ۱۱۶۰ق توسط محمدحسین، صاحب‌جمع شمعی‌خانه، تحویل گرفته شده و در قسمت‌های مختلف هزینه شده است، برای گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک شمع، موم، پیه و شمع پیه خریداری شده و قیمت آن‌ها طی تسعیرنامچه‌ای توسط داروغه بازار و محتسب ارض اقدس (مشهد) تأیید شده است.^{۱۴}

«روزنامچه» عنوان دفتری است که در آن تمام محاسبات به‌صورت روزانه ثبت و نوشته می‌شد. در دفتر روزنامچه گزارش صورت جمع و خرج یا هزینه‌های تعمیرات و ساخت و ساز در حرم و اماکن متبرکه روز به روز تنظیم می‌شد و سپس به‌صورت ماهانه تقسیم بندی می‌گردید. عمده موضوعات مطرح‌شده در آن، تعمیرات است. در دفتر روزنامچه‌ای که به سال ۱۱۶۱ق تنظیم شده هزینه‌های روشنایی و سوخت گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک به محمدحسین، صاحب‌جمع شمعی‌خانه، تحویل گردیده تا در مکان مزبور استفاده شود.^{۱۵}

«فرد» در اسناد آستان قدس تحت عنوان صورت جمع و خرج یا مجمل جمع و خرج آستانه مقدسه آمده است. در اسنادی که به فرد مشهورند و اغلب به‌صورت برگه‌های مفرد که تمام هزینه‌ها در همان یک برگ نوشته می‌شد و ارتباط خاصی با اسناد دیگر نداشت، به‌طور معمول هزینه‌های مربوط به تعمیرات جزئی نقاط مختلف حرم آمده است که عمده این تعمیرات، گچ‌کاری، کاشی‌کاری، تعویض کاشی‌های شکسته و کهنه با کاشی‌های نو و مرمت کتیبه‌های آسیب‌دیده است. در یکی از این اسناد بابت گچ‌کاری و سنگ‌فرش نمودن گنبد اپک‌میرزا ۲۰ نادی جهت خرید مصالح و پرداخت اجرت سنگ‌تراش و بنا هزینه شده است.^{۱۶}

«استیفانامچه» قرارداد مقاطعه‌کاری انجام تعمیرات مربوط به اماکن متبرکه رضوی و مسجد گوهرشاد بود که چون هزینه‌های آن باید در دفتر استیفا ثبت و ضبط می‌شد و مستوفی سرکار آستانه آن را مهر و تأیید می‌کرد و در ضمن تمام جزئیات مربوط به تعمیر یا ساخت و ساز در آن ذکر می‌شد به استیفانامچه معروف بود. در استیفانامچه‌هایی که مربوط به گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک است به‌طور معمول محمدابراهیم معمار و اسماعیل‌بیک، نقاش

تزیینات قسمت‌های مختلف اماکن متبرکه به این دلیل باشد که نادر پس از جنگ کرنال و فتح دهلی، هنگام بازگشت علاوه بر اشیای نفیس و جواهرات و... شماری از معماران، نجاران، خاتم‌بندان، درودگران و نقاشان را که در کسب خود یکتا بودند از هر صنف انتخاب کرده و خرج کافی به هریک داده و ایشان را روانه ایران و به خصوص پایتخت خود یعنی مشهد ساخته است.^{۲۰} به ظاهر نادر با این کار می‌خواسته توسط هنرمندانی که در زمینه‌های مختلف فعالیت داشتند نام خود را در مجموعه‌های معماری مختلف از جمله کاخ خورشید و حرم مطهر رضوی به ثبت برساند.^{۲۱} در دوره افشاریه گچ‌بری با نقاشی توأم شده و هنرمندان شمس‌ها و فیل‌گوش‌های گچ‌بری‌شده زیبا را با هنرمندی نقاشی کرده و نقش‌های بدیعی را رقم زده‌اند.^{۲۲}

نتیجه‌گیری

در مجموعه آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی ۴۸ سند درباره گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک وجود دارد که قدیمی‌ترین آنها مربوط به سال ۱۰۶۷ق است. در این مجموعه که انواع اسناد از جمله دفتر توجیهات، اوارجه، استیفانامچه، فرد، روزنامه‌چه و صورت جمع و خرج وجود دارد، عمده موضوعات مطرح‌شده درباره این دو گنبد، تعمیرات و تأمین هزینه‌های کاشی‌کاری و نقاشی آنهاست. آخرین سند مربوط به سال ۱۱۷۸ق است و بعد از آن در اسناد نامی از این دو گنبد آورده نمی‌شود. شاید به این دلیل که در دوره‌های بعد گنبد اپک‌میرزا تغییر نام داده و با نام راهرو کشیک‌خانه شناخته می‌شده و گنبد میرولی‌بیک ضمیمه دارالشکر شده است. به هر حال در اسناد دوره قاجار دیگر هیچ نامی از این دو مکان یافت نمی‌شود. غلبه سبک‌های هندی در نقاشی، تذهیب و همچنین تزیینات قسمت‌های مختلف این دو گنبد نشان‌دهنده ورود نقاشان خارجی به‌ویژه هندی در کار ساخت و ساز و معماری حرم مطهر رضوی است. طرح‌های به‌کاررفته در این نقاشی‌ها طرح‌های خطایی و اسلیمی و ترنج در شمس‌ها، فیل‌گوش‌ها، رسمی‌بندی‌ها و مقرنس‌کاری‌های گنبد است که با رنگ‌های سبز، سفید، زرد، شنجرف و لاجوردی تزیین شده است.

آمده که به جهت سبک نمودن ازاره گنبد، بعضی از سنگ‌های آن را برداشته‌اند که این امر نشان می‌دهد گنبد چندان بزرگ نبوده که وجود سنگ‌های ازاره آن راسنگین می‌کرده و بر سقف و قسمت‌های دیگر فشار وارد می‌شده است (سند ۳۵۷۲۰/۱۱).^{۱۴}

- خرید کاغذ و کرباس برای پنجره‌های کتابی دور گنبد که رو به بیرون باز می‌شده است (سند ۳۵۷۲۱/۱).^{۱۵}

- پرداخت قیمت فرش برای کف گنبد و راهرو آن نشان‌دهنده این مطلب است که محلی مفروش و برای نشستن زوار بوده است.^{۱۶}

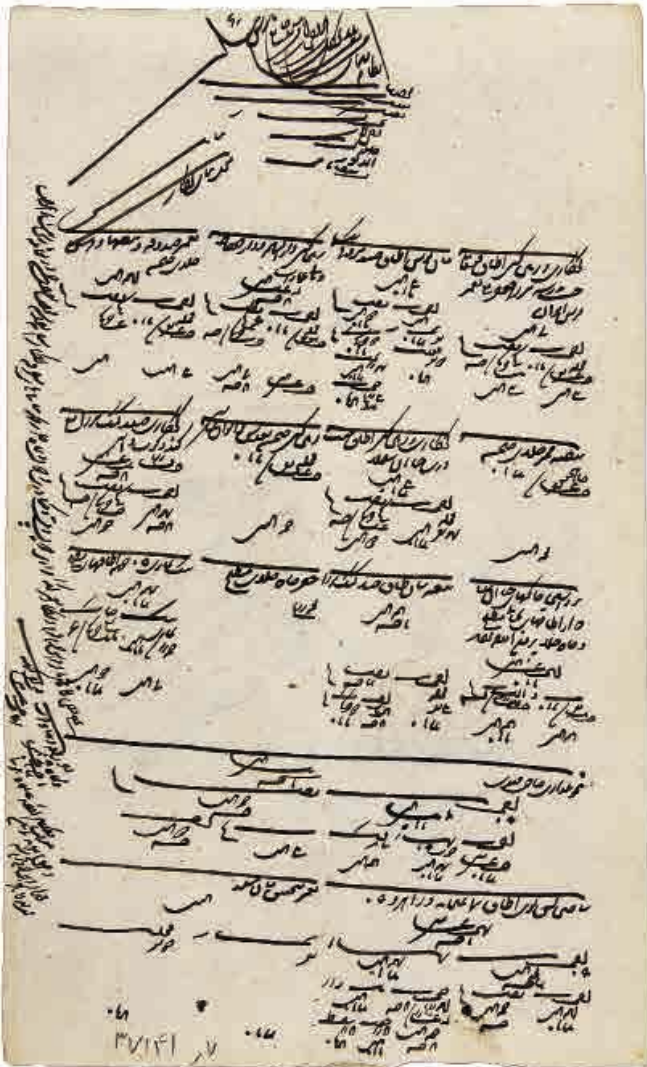
- باتوجه به هزینه‌های انجام شده برای آن مانند خرید شمع و موم و پیه قندیل‌ها و شرفه‌ها جهت روشنایی، مشخص می‌شود که مکان وسیعی نبوده زیرا هزینه‌های تهیه سوخت آن نسبت به مکان‌های دیگر کمتر و تقریباً جزئی است.^{۱۷}

- سرسرای گنبد از داخل آجرکاری و پوشش بیرونی آن نیز کاشی‌کاری بوده است (سند ۳۵۶۷۹/۹).^{۱۸}

- اما نکته بسیار مهم و درخور توجه در همه اسناد مربوط به گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک، وجود نقاشی‌ها و تزیینات زیبای آن است که اغلب توسط اسماعیل‌بیک و محمدجعفر حسینی، نقاشان مطرح دوره افشاریه انجام شده است. اغلب طرح‌های به‌کاررفته در این نقاشی‌ها طرح‌های خطایی و اسلیمی و ترنج در شمس‌ها، فیل‌گوش‌ها، رسمی‌بندی‌ها و مقرنس‌کاری‌های گنبد است که رنگ‌های بدیع سبز و سفید و زرد استفاده شده در آن با شنجرف و لاجوردی ترکیبی آسمانی به‌وجود آورده است. استاد جعفر کاشی‌کار نیز آستر و حاشیه‌های آن را با کاشی‌های گل‌تخت و فیروزه تزیین نموده است.^{۱۹}

- صورت جمع و خرج، استیفانامچه و روزنامه‌های مربوط به گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک، بیشتر توسط آقامحمدابراهیم معمارباشی و آقا محمد مهدی مباشر دیوان برآورد هزینه و مهر شده، به تأیید ناظر آستان قدس رسیده و متولی‌باشی آستان قدس آن را مهر و امضا کرده است. رعایت سلسله‌مراتب اداری و نظم موجود در این اسناد نشان‌دهنده انضباط مورد تأکید مقامات آستان قدس است.

- نکته پایانی اینکه در اسناد تعمیرات دوره افشاریه، وجود اصطلاحات نقاشی هندی درخور تأمل است. با بررسی‌های انجام شده، احتمال این امر وجود دارد که غلبه سبک‌های هندی در نقاشی، تذهیب و همچنین

تصویر سند شماره ۱
شماره اموالی سند ۳۷۱۴۱/۷، هزینه‌های تعمیرات گنبد میرولی بیک و
رواق‌های دارالحفاظ و دارالسیاده، ۱۱۶۰ ق

هزینه‌های تعمیرات گنبد میر ولی بیک و رواق‌های دارالحفاظ و دارالسیاده
هو
انتظام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار و مسجد جامع سنه بارس ثیل
مقررات و توجیهات
مقررات

سَرکار بنایی به عمل بنای سرکار

فیض آثار

صورت

المذکور

استیفانامچه

تعمیر صندوقه و تنفیه بنا فرش خلی صحن	زمین کشی دارالسیاده و دار الحفظ و باقی عمارات	میان پوش اتاق جنبدا میرولی بیک	گچ کاری و زمین کشی اتاق فوقانی جنب مدرسه میرزا جعفر مع تعمیر فرش ایوان
۴ نادری	۲۱ نادری و ۲۵۰ دینار	۳ نادری و ۱۰۰ دینار	۶ نادری
مصلح	اجرت	مصلح	مصلح
		۲ نادری و ۱۰۰ دینار	۱ نادری

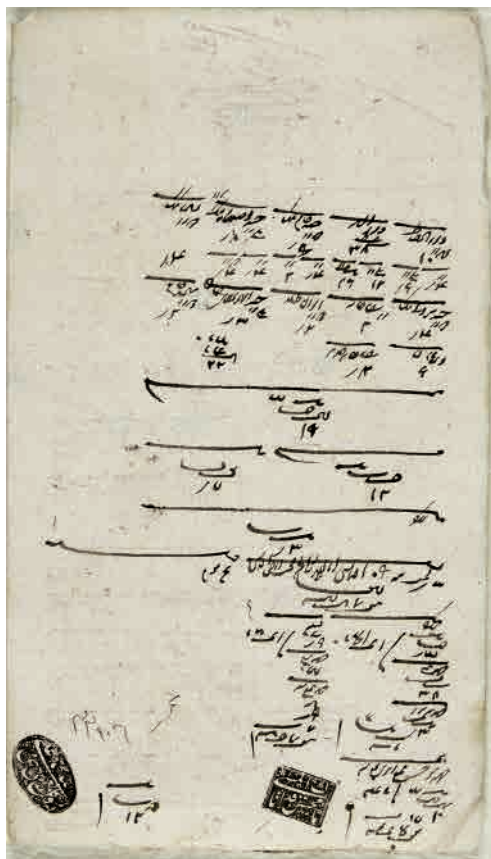
گچ	فعله	عن گچ	فعله	گچ	نچار	گچ	فعله
۱۰ خرکی	۱۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۶۵ خرکی فی ۵۰ دینار	۷۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۲ خرکی	نفر	۳۰ خرکی فی ۵۰ دینار	۱۵ نفر فی ۱۰۰ دینار
۱ نادری	۳ نادری	۶ نادری و ۲۵۰ دینار	۱۵ نادری	۱۰۰ دینار	۳۰۰ دینار	۳ نادری	۳ نادری
				تخته	فعله		
				۸ عدد	۲ نفر		
				۱ نادری و ۳۰۰ دینار	۲۰۰ دینار		
				چوب			
				۳ زرع			
				یک عدد			
				۲۰۰ دینار			

گچ کاری جنبد کپک میرزا مع کند و کوب و آستر	زمین کشی صحن مقدس و ایوان عباسی	گچ کاری و زمین کشی اطاق جنب درب خیابان سفلا	تنقیه ممر خلای صحن چاهجو
	فعله		
۸۵ زرع	۲۵ نفر فی ۱۰۰ دینار		۱۵ نفر فی ۳۰۰ دینار
۱۳ نادری و ۲۵۰ دینار	۵ نادری	۳ نادری و ۳۰۰ دینار	۹ نادری
مصالح	اجرت	مصالح	اجرت
گچ		گچ	فعله
۵ خرکی فی ۵۰		۲۰ خرکی فی ۵۰ دینار	۸ نفر
۵ نادری	۸ نادری و ۲۵۰ دینار	۲ نادری	۱ نادری و ۳۰۰ دینار
سنگ بخاری و غیره جهت اتاقهای مطبخ	حفر چاه خلای مطبخ ۹ زرع	تنقیه میان طاق جنبد کپک میرزا	برداشتن خاکهای خیابان علیا که از اطاقهای تحتانی مطبخ و چاه خلا بیرون آورده بردند
۸ نادری و ۳۰۰ دینار		۷ نادری و ۱۵۰ دینار	۱۴ نادری و ۱۰۰ دینار
سنگ		مصالح	الغ
خاک سرخ		۳۵۰ دینار	مزد
		گچ	فعله
۱۳۰ خرکی	نجاری	آجر	
۱۰ دینار فی ۱۰۰	۵ عدد فی ۱۰۰ دینار	۷۰ قالب	۳ نفر
		دو خرکی	۳۰۰ دینار
۲ نادری و ۳۰۰ دینار	۶ نادری	۲۵۰ دینار	۷ نادری و ۱۰۰ دینار
		۱۰۰ دینار	
۳۶ تومان و ۱۵۰ دینار			به تحویل داری حاجی مهدی
مصالح			اجرت و غیره
۵ نادری و ۵۰ دینار			۳۶ نادری و ۱۰۰ دینار
آجر	گچ	سنگ	بهاء
		سایر	چوب
			۳۱ نادری و ۱۰۰ دینار
۲ نادری و ۵۰ دینار	۳ نادری	۷ نادری	۸ نادری و ۳۰۰ دینار
			۱۵ نادری و ۳۰۰ دینار

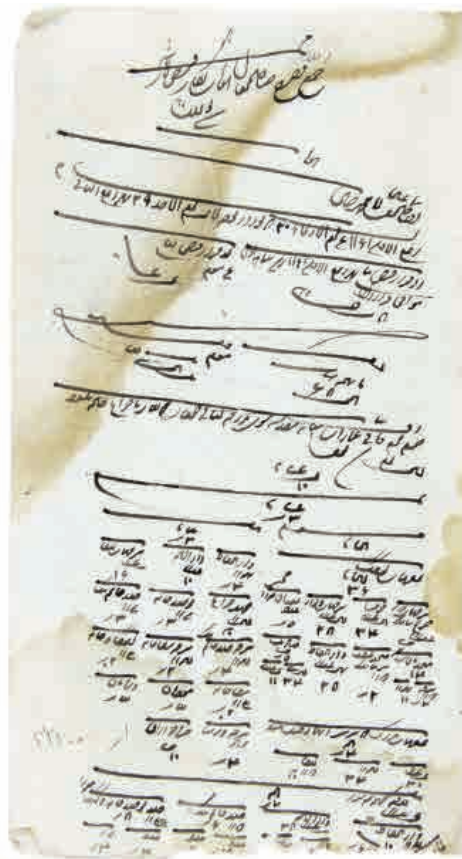
تعمیر منجینق میان مسجد		ساختن پستوی اتاق شماعی خانه و راهرو و غیره			
۱ نادری		۱۸ نادری و ۱۵۰ دینار			
فعله	نچار	بهاء		اجرت و غیره	
۲ نفر	نفر				
۲۰۰ دینار	۳۰۰ دینار	۸ نادری و ۳۰۰ دینار		۹ نادری و ۳۵۰ دینار	
		پرواز	چوب	مصالح	اجرت
		۱ نادری و ۳۰۰ دینار	۴ زرع	۵۰ نادری و ۵۰ دینار	۴ نادری و ۳۰۰ دینار
		سقط	۱۱ عدد		
		۸ عدد	۲۰۰ عدد	فی ۲۵۰ دینار	
		۱ نادری و ۲۰۰ دینار	۵ نادری و ۲۵۰ دینار		
			۱۰۰ دینار		

[حاشیه سمت چپ سند:]

شرح قبض آقامحمدباقر فراش حرم محترم و سرکار تعمیر آن که موازی دویست و بیست و یک دینار و دویست و پنجاه دینار به جهت بنایی‌های متفرق سرکار آستانه مقدسه به موجب تفضیل ضمن در معامله بارس‌نیل برای موجب اجرت فعله و بهای چوب و گاه و غیره
 قیمت آجر کهنه
 ۱۹۵ نادری و ۳۰۰ دینار
 ۲۵ نادری و ۲۵۰ دینار
 به معرفت و کلا و اجلاء عالی جاه متولی واصل و عاید کمترین محمدباقر فراش حرم محترم شد.
 محل مهر آقامحمدباقر

ادامه تصویر سند شماره ۲

تصویر سند شماره ۲

شماره اموالی سند ۲۲۱۰، پرداخت هزینه روشنایی رواق‌ها، سال ۱۱۶۱ ق